

INSTITUCIJE DRUŠTVA I RELIGIJA

Ljudski rod izranja iz Haosa, Ambisa, Bezdana. On odatle izranja kao psiha: prekid utvrđene organizacije živog, reprezentativno/afektivno/intencionalni protok koji teži da sve unese u sebe, i sve doživljava kao smisao za kojim se neprestano traga. Smisao bitno solipsistički, monadički, odnosno: zadovoljstvo unošenja svega u sebe. Ostane li apsolutno i radikalno, ovo traganje može samo da promaši, te da usmrti živu podlogu psihe i samu psihi. Odvraćenu od njenog totalnog zahteva, suštinski izmenjenu, formiranu/deformisanu, nju tek polovično zadovoljava društvena proizvodnja individue. Krajnje neprilagođena za život, ljudska vrsta opstaje stvarajući društvo i instituciju. Institucija omogućuje psihi da preživi namećući joj društvenu formu individue, predlažući joj i namećući jedan drukčiji izvor i drugi način postojanja smisla: imaginarno društveno značenje, njime (njegovim artikulacijama) posredovanu identifikaciju, mogućnost da sve unese u sebe.

Na taj način bi trebalo da bude namireno pitanje smisla i da se traženje psihe zatvori. To se zapravo nikada ne događa. S jedne strane, ma kako inače bila čvrsta i strukturirana, društveno proizvedena individua je uvek samo koprena koja prekriva Haos, Ambis, Bezdan same psihe, koji ne prestaje da joj, u ovom ili onom obliku, objavljuje svoje prisustvo. Ovde možemo prepoznati jednu nepotpunu i iskrivljenu istinu nekih savremenih psihoanalitičkih shvatanja koja u celokupnoj strukturi individue (»svesno Ja«) vide odbranu od psihoze. Ova struktura je, svakako, po konstrukciji, odbrana od psihičkog Haosa — no pogrešno je nazvati ga »psihotičkim«. Neosporno je da uzastopno obrazovani slojevi psihe, svaki od njih za sebe i u svojoj gotovo nemogućoj koegzistenciji s drugima, pokazuju obeležja i načine funkcionisanja vrlo srodne psihozi — u smislu da svaki

od njih teži da očuva značajne delove psihe (jedan od velikih doprinosa Melani Klajn je to što je ovo uočila). Ali psihoza nije ni prosto očuvanje delova, niti pak vladavina ovih obeležja i načina funkcionisanja; ona je, kako je to Pjera Kastoriadis Olanje¹ vrlo ispravno pokazala, konstrukcija ili kreacija jedne delirične misli koja ima svoja vlastita obeležja i postulate što je sasvim druga stvar.

S druge druge strane, s tačke gledišta individue, institucija društva ne može potpuno da prekrije Haos. Ona može, manje ili više uspešno, da potisne Slučaj na veliko, ne i u detaljima. Na primer, s tačke gledišta društva, jedan pojedinačan događaj (od izuzetnog značaja, takav da pogađa zajednicu: rat, prirodna nepogoda) nikada neće izmaći opsadi značenja koje ga pripitomljuje ili ukroćuje, i biće nemoćan da uništi, samim sobom, magmu imaginarnih značenja koje to društvo drže na okupu, a pogotovo neće moći da uništi njegov život i posed. Jevrejska istorija pruža najčistiji i najizrazitiji primer: najteža iskušenja, najtragičnije katastrofe stalno se iznova tumače i navode kao znaci izabranosti i neprolaznosti jevrejskog naroda. Ali ove iste događaje pojedinačna individua nužno plaća pojedinačnim posledicama: sin, muž brat bili su ubijeni u ratu ili su se udavili u poplavi. Nesvodivost ovih posledica, koja se može ublažiti jedino pomoću formalnog i praznog (»statičnog«) domišljanja, ukazuje svakoj individui na besmislenost njene pojedinačne sudbine. U mnogim slučajevima moguće su kompenzatorne društvene obrade posledica, ali teško da su moguće u svim. Spartanska majka može biti gorda ili, do određene granice, srećna zbog junačke smrti svoga sina u ratu, ali ona to ne može biti ako su sva njena deca mrtvorodena ili bačena u Kajadas. Uostalom, sve je zaodeno voljom božjom; iskustvo, međutim, pokazuje da se individue obično ne uzdižu do visine ove ideje kada je u pitanju njihova vlastita sudbina.

Institucija društva je institucija imaginarnih društvenih značenja koja, u principu, treba da dodele smisao svemu što se može pojaviti, »u« društvu kao i »nad« njim. Imaginarno društveno značenje čini da stvari budu upravo te stvari, postavlja ih kao *to što* jesu — pri čemu je *to što* postavljeno značenjem koje je nerazdruživo i princip egzistencije, i princip mišljenja, i princip vrednosti i princip delanja. Ali taj rad značenja neprestano je ugrožavan (a u krajnjoj liniji svagda već i poražen) Haosom na koji ono nailazi i Haosom koji ono samo

¹) Pjera Castoriadis-Aulagnier, *La violence de l'interprétation*, Paris, PUF, 1975.

uvek iznova stvara. Sva stvarnost i ozbiljnost te pretnje pokazuje se na dva krajnja nivoa građevine značenja: odsustvom završnog kamena i peskom koji se nalazi na mestu temelja.

Ovaj temelj bi trebalo da bude obuhvatanje značenjem sveta, svega onoga što se pojavljuje ili bi se moglo pojaviti. Ali to obuhvatanje je uvek nepotpuno i uvek neizvesno. Ono bi moglo biti sigurno samo ako ni jedna stvar ne bi bila ništa više do *to što* ona jeste, ako bi svet uvek bio samo *to što* on jeste, dakle ono što je postavljeno značenjem kao bivstvujće. Međutim, s jedne strane, značenje nametnuto svetu (i društvu koje se ustanovljuje na taj način što se postavlja kao deo sveta koji ustanovljuje), suštinski je »proizvoljno«. Samo-stvaranje društva, koje se svaki put izražava kao postavljanje/ustanovljavanje jedne posebne magme imaginarnih značenja, izmiče određivanju zato što je ono upravo samo-postavljanje, te ne može biti zasnovano na univerzalnom Umu, niti svedeno na podudarnost s nekim tobožnjim takobivstvom sveta. Značenje konstituiše svet i na odgovarajući način organizuje društveni život, potčinjavajući ga svagda specifičnim »ciljevima«: poštovati pretke i živeti poput njih, obožavati boga i izvršavati njegove zapovesti, služiti Velikog Kralja, biti kalos kagathos, nagomilavati proizvodne snage, graditi socijalizam. Svi ovi ciljevi su natprirodni; oni su takođe besprigovorni, ili tačnije, raspravljavanje o njima nije moguće i nema smisla ukoliko se ne pretpostavi vrednost određenog posebnog »cilja« koji je stvorila posebna institucija društva — grčko-zapadnjačka institucija — a to je traganje za istinom.

S druge strane, podjednako prefinjeno, suptilno, moćno kao što to čini značenje, njegovo potpuno obuhvatanje stvari i sveta — bića, zahteva da ovo bude svuda i jednom za svagda uređeno; što će reći, dostignuto, dovršeno, determinisano, jedinstveno. Međutim, svet, biće, u suštini jeste Haos, Ambis, Bezdan. On je menjanje i samo-menjanje. On postoji samo tako što je uvek i *bivstvovanje-ka*, on je stvaralačko-razaralačka vremenitost. Postavljajući se kao sveobuhvatno i sve prekrivajuće (a to mora učiniti da bi odgovorilo zahtevima psihe koju podruštvuje), značenje se odreklo građenja skućenog ontološkog gnezda u kakvom živi životinja koja ne dodeljuje biće i smisao ničemu čije biće i smisao za nju već nisu funkcionalno osigurani. Otuda se značenje uvek suočava s rizikom da se nađe nemoćno pred Haosom, te da ne može da okrepi poderotine na pokrivaču kojim pokriva bivstvo. (U religiji kakvo je hrišćanstvo, koje je nastajalo i razvijalo se u društveno-istorijskom prostoru

u kojem se već pojavila neograničena upitnost, ovo stanje je urodilo pitanjem teodiceje.)

Odsutni završni kamen građevine značenja predstavljen je sledećom neprevidivom i krajnje tajanstvenom tačkom: pitanjem o značenju značenja. Iskazano na taj način, ono izgleda kao prosto ređanje reči. Ono to više nije kada se potanko izloži pomoću pitanja koja stvara samo značenje, kojima ono daje smisao, pomoću kojih izgrađuje smisao uopšte i smisao svake pojedinačne stvari. Pitanje o poreklu, pitanje o uzroku, pitanje o temelju, pitanje o svrsi — ukratko, pitanje *zašto* i *čemu*. Zbog toga što ustanovljuje ova pitanja kao opštevažeća i univerzalna, značenje se uvek izlaže opasnosti da mu se ona vrate — kao pitanje o poreklu, uzroku, temelju, svrsi društva, institucije, značenja.

Dakle, institucija značenja nužno priziva ova pitanja i istovremeno ne može na njih da odgovori, jer pravo govoreći, ona nemaju »smisla«. Nije jasno odakle bi trebalo da dobiju smisao i odgovor: svako pitanje o *zašto* i *čemu* značenja, već je postavljeno u prostor stvoren značenjem i ne može se ni iskazati ukoliko se unapred ne shvati kao odlučeno. Ovde se ne radi prosto o »logičkom« argumentu, već o izražavanju same ideje stvaranja, pojavljivanja ontološkog nivoa koji sam sebe pretpostavlja i sam sebi obezbeđuje sredstva za opstanak. Živo pretpostavlja živo: genetski program ne može funkcionisati ako proizvodi njegovog funkcionisanja nisu već dati. Institucija pretpostavlja instituciju; ona ne može postojati ako je ne stvore individue koje je sama proizvela. Ovaj prvobitni krug jeste krug stvaranja.

Pomaljanje značenja — institucije, društva — jeste stvaranje i samo-stvaranje. To je ispoljavanje bića kao *tako-bivstvovanja*. Pitanja porekla, osnove, uzroka, svrhe postavljena su u društvu i njim samim, ali društvo — baš kao ni značenje — »nema« porekla osnove, uzroka, svrhe, osim samog sebe. Ono je svoje vlastito poreklo — to mislimo kada kažemo samo-stvaranje; ono nema svoje pravo i bitno poreklo u *nečemu* izvan sebe i nema druge svrhe do svoje sopstvene egzistencije kao društva koje ove svrhe postavlja — što je prosto formalna i krajnje pogrešna upotreba reči svrha.

Značenje se pomalja zato da bi prekrilo Haos, stvarajući način bivstvovanja koji se postavlja kao negacija Haosa. Ali ono što se u tom pomaljanju i njim samim ispoljava, i dalje je Haos, jer ono nema nikakav »raison d'être«; značenje je čista činjenica koja u sebi nema i ne može »imati značenja«, koja ne može da

se udvoji u sebi samoj. Rečeno logički: da bi nešto »imalo značenja« ono se mora postaviti s ovu stranu apsolutne nužnosti, i s onu stranu apsolutne kontingencije. Ono što je apsolutno nužno ima isto toliko malo značenja kao i ono što je apsolutno kontingentno. Međutim, imaginarno društveno značenje (magma imaginarnih društvenih značenja) u isti mah je apsolutno nužno za onoga ko se nalazi unutar njega i krajnje kontingentno za onoga ko je izvan. Može se isto tako reći da je društveno značenje istovremeno i s ove i s one strane nužnosti i kontingencije — ono je *drugde*. Ono je istovremeno *meta-nužno* i *meta-kontingentno*.

Napomenimo uzgred i to da prethodna rasprava pokazuje zbog čega svaki govor o »smislu istorije« zaslužuje podsmeh. Istorija je ono u čemu i pomoću čega se pojavljuje smisao, gde se smisao dodeljuje stvarima, delima, itd. Ona sama ne može da »ima« smisla (kao uostalom ni da ga »nema«) — baš kao što ni gravitaciono polje ne može da ima težine (ili da je nema), ili tržište (da ima odnosno nema) cene.

Ljudski rod dakle u dva oblika nastavlja, produžuje, iznova stvara Haos, Ambis, Bezdan iz kojeg izranja. Psihički Haos, Bezdan radikalne imaginacije psihe; društveni Ambis, Bezdan imaginarnog društvenog stvaraoča značenja i institucije. A u isti mah, on mora da se suoči s Haosom, Ambisom, Bezdanom sveta. On od početka nejasno zna u kakvom je položaju, a da to ipak ne zna, i ulaže ogroman napor da ne sazna, na jedan originalan, hiper-paradoksalan, tako reći nezamisliv način. Radi se o tome da se prekrije ono što se objavljuje i potvrđuje u tom naporu prekrivanja i njim samim. Ovaj način afirmisanja/negiranja Haosa ne bismo mogli da nazovemo ni potiskivanjem, ni isključivanjem, ni zaboravom, ni zamagljivanjem, ni racionalizacijom, ni idealizacijom. Pre će biti da se ovi mehanizmi pojavljuju kao derivati ili otpaci onog suštinskog pokazivanja/skrivanja (présentation/occultation) — načina odnošenja ljudskog roda prema Haosu koji ga okružuje i ispunjava.

To pokazivanje/skrivanje Haosa pomoću društvenog značenja u suštini se može vršiti samo na jedan način: sam Haos kao takav mora da bude uključen u značenje — *da bude* značenje — a takođe, na isti način, mora da dodeli značenje pojavljivanju i bivstvu značenja kao takvog.

To je, dakle, upravo ono što institucija društva uvek pokušava da afirmiše. Ona, u stvari, postavlja to da bivstvo jeste značenje i da

(*društveno*) značenje pripada bivstvu. To je smisao religijskog jezgra institucije u svim poznatim društvima; postoje samo dva nepotpuna i nesavršena prekida — Grčka i savremeni zapadni svet; njima ćemo se opširnije baviti na drugom mestu. Na primer, imaginarno društveno značenje *mane*, kao i opštije, sva ona značenja koja su sadržana u starim verovanjima, postavlja čitav svet kao društvo bića koja su oživljena i motivisana na isti način kao i ljudsko društvo. Malo je važno, u ovom slučaju da li je »predstava mane«, die *Mana-Vorstellung* kako je vidi Kasirer, jedna kategorija pomoću koje »mitsko mišljenje« misli bivstvo uopšte, ili je, kako je tvrdio Hajdeger kritikujući Kasirera, *mana* za to mišljenje jedno *bivstvujuce*.³⁾ Ma šta o tome rekao Hajdeger, nemoguće je napraviti razliku — »ontološku razliku« — između misli koja misli bivstvo kao takvo i misli koja misli bivstvujuća kao takva. Za mitsku misao *mana jeste*. To znači da se ovo bivstvujuce sabira u sebi, te *predstavlja* ono pomoću čega *svako* bivstvujuce *jeste*: ono je ontološka determinacija, koju je učinilo *prezentnom* ono što je, za svako bivstvujuce, princip *efektivne* egzistencije (*Wirklichkeit — wirken; energiea — energein; actualitas — actus — agere*). U istom položaju se nalazi i svaka filozofska ontologija koja se ne ograničava na sastavljanje liste »opštih obeležja« bivstvujućih, koja ne ostaje formalna ontologija, već nastoji da iskaže *šta* je zapravo bivstvo, *ono* što čini da se za *X* može reći da *uistinu jeste*. Tako za Platona uistinu *jeste* ideja, *eidos*, (ili *agathon*), i svaka stvar *jeste* samo u onoj meri u kojoj učestvuje u ideji (i/ili posredno u *agathonu*). Taj *tip* mišljenja se ne razlikuje od onoga koji vlada u predstavi *mane*. Nipošto se ne radi o tome da se »etnologizuje« Platon niti da se površno »ontologizuju« stara verovanja, već da se pokažu duboke nužnosti koje su sadržane u nastojanju da se identifikuju bivstvo i značenje, i koje vladaju kako religijom tako i glavnom strujom filozofije, od Parmenida do Hegela.

Institucija društva je uvek (nesvesno) i opšta i posebna ontologija. Ona postavlja (mora to uvek činiti) *to što jeste* svaka pojedinačna stvar, svaki odnos i svaki sklop stvari, kao i ono što »sadrži« i omogućuje totalitet odnosa i sklopova — svet. Određivanje *onoga što jeste*, koje vrši svako društvo, je *ipso facto* dodeljivanje smisla svakoj stvari i umetanje svake stvari u relacije smisla; to je, uvek iznova,

³⁾ Hajdegerova kritika drugog toma Kasirerovog dela *Philosophie der symbolischen Formen*, u *Das mytische Denken* (1925), objavljena je u *Deutsche Literaturzeitung*, Heft 21 (1928), str. 1000—1002. Zahvaljujem Marselu Gošeu koji mi je skrenuo pažnju na ovaj tekst.

stvaranje sveta koji je korelativan imaginarnim društvenim značenjima i od njih zavisn. Međutim, svet se ne da svesti na tu zavisnost. On je uvek i nešto drugo i više od *onoga što on jeste* (što je postavljeno kao bivstvjuće). Uspostavljeno značenje s tim izlazi na kraj manje-više uspešno. Ali ono ne može da se izbori na isti način s Bezdanom koji ono samo predstavlja, s Haosom koji je njegova sopstvena tvorevina. »Rešenje« je ovde nađeno u *objedinjavanju* porekla sveta i porekla društva, značenja bivstva i bivstva značenja. To je suština religije; sve što jeste može se podvesti pod ista značenja (čak i kada se princip zla suprotstavi principu dobra, Ariman Ormuzdu, ovaj drugi pol ima prvenstvo, te prvi od njega negacijom pozajmljuje svoje značenje). A čak i u modernom društvu (tradicionalno kapitalističkom ili birokratsko kapitalističkom) koje za sebe tvrdi da se ustanovljuje na distanci prema religiji, na isti način se izražava i objavljuje uporno postojanje jedne kvazi- ili pseudo-religijske dimenzije institucije: poreklo sveta i poreklo društva, delovanje jednog i drugog, objedinjeni su u »racionalnosti«, u »zakonima prirode«, u »zakonima istorije«, i pomoću njih.

Razume se, ovo *objedinjavanje* porekla sveta i porekla društva mora uvek da priznaje specifičnost društva, ne kidajući pri tome homogenost sveta. Ono mora u isti mah da diferencira i da čvrsto artikuliše ljudsku instituciju i poredak pripisan stvarima, kulturi i prirodi. Da homogenost sveta i društva, odnosno homogenost bića, s tačke gledišta značenja, ne treba da bude pokidana — to je praktično nepobitna posledica *bezgraničnosti* zahteva značenja: odgovor Haosu, značenje je istovremeno njegova negacija. Dakle, ovaj postulat homogenosti bića — ontologija koja teži da sve ujedini — znači *heteronomiju* društva. Iz njega, zapravo, nužno sledi pozicija izvan-društvenog izvora institucije (i značenja), dakle, skrivanje samo-ustanovljavanja društva, prekrivanje njegovog istinskog bivstva kao samo-stvaranja. Obrnuto, ta pozicija homogenosti i postulat na kojem se ona zasniva znače poricanje kontingentnosti značenja i institucije, tačnije, onoga što smo označili kao *drugo* značenja u pogledu nužnosti i kontingentnosti, i što nazivamo *meta-kontingencijom* (ili *meta-nužnošću*) značenja. Ovo poricanje je isto što i vrhunski *hibris* ljudske egzistencije, ontološki *hibris*. Više no igde drugo, on dolazi do izražaja u instituciji religije, čak i kada se prurušava, na divljenja dostojan način, u lik svoje suprotnosti.

Više je nego površno tvrđenje da uvek postoji »veza« između religije i institucije društva.

Kao što je Dirkem dobro uočio, religija i društvo su od samog početka, i zadugo, »identični« — zapravo, u gotovo svim poznatim društvima. Svako ustrojstvo društvenog sveta je, gotovo svuda, gotovo uvek, bitno »religijsko«. Religija ne »prati«, ne »objašnjava«, ne »opravdava« ustrojstvo društva: ona *jest* to ustrojstvo, njegovo netrivialno jezgro (ustrojstvo koje, zacemento, uvek sadrži svoje vlastito »objašnjenje«). Religija je ta koja odlučuje o tome šta je pertinentno. Tačnije, kako je za društvo, značenje, religiju, sve pertinentno, religija je ta koja organizuje, polarizuje i procenjuje pertinenciju, koja je *hijerarhizuje*, pri čemu se ovaj termin koristi ovde u svom prvobitnom značenju.

Objedinjenje: »slika sveta« i »slika društva« za sebe — te dakle i njegovog mesta u svetu — to su uvek bila dva lica iste stvari, koja su pripadala istoj magmi imaginarnih društvenih značenja pomoću kojih i u kojima se svako društvo stvara samim činom stvaranja. »Slika« ovde očigledno ne znači otisak ili odraz, već delo i delovanje radikalno imaginarnog, imaginarnu organizacionu shemu.) Imaginarna značenja koja organizuju društvo moraju biti »koherentna« sa onima koja organizuju svet. *U najmanju ruku, to je fundamentalna činjenica koja je do sada karakterisala instituciju društva.* Ovako izražena, udružena s pitanjem: zašto to *mora* da bude tako, ona nam otkriva ono što je, u isti mah, prividna nužnost institucije u njenom tako-bivstvovanju, i što se nama pokazuje (naknadno) kao radikalna »proizvoljnost« ovog načina postojanja institucije.

I posebno, poreklo egzistencije i institucije društva uvek je bivalo definisano pomoću religijskih verovanja. Duboka i organska povezanost religije i heteronomije društva izražava se u dvostrukom odnosu: svaka religija uključuje u svoj sistem verovanja poreklo institucije, a institucija društva uvek uključuje tumačenje svoga porekla kao nečeg izvan-društvenog, i time se vraća religiji. (Govorim o društveno efektivnim religijama, ne o sektama ili izvesnim religijskim pokretima kakvi su bili hrišćanstvo i budizam u svojim začetcima, pre no što su se preobrazili u ustanovljene religije. Taj preobražaj, naročito hrišćanstva, imao je, s tačke gledišta koja nas ovde zanima, veoma teške posledice: društvena institucija koju je religija u početku ignorisala ili držala na distanci od tada je u pravom smislu bila sakralizovana.) Heteronomna institucija društva i religija bitno su identične. Obe smeraju na isto i služe se istim sredstvima. Njihov cilj nije *prосто*

³⁾ O svim ovim aspektima, cf. MTR (= IIS), str. 163—65, 178—185, 191—197, 200—202, 208—209, 225—228. Tekst je prvi put objavljen 1965, u *Socialisme ou barbarie*.

ustrojavanje društva. One hoće da daju biću, svetu i društvu *jedno* značenje, i to *isto* značenje. One *moraju* da maskiraju Haos, a naročito Haos koji je samo društvo. One ga maskiraju lažnim prepoznavanjem, pokazivanjem/skrivanjem, dodeljujući mu jednu Sliku, Lik, Privid.

Haos: stvaralačko-razaralački Bezdan, Ambis, rađalački i usmrćujući Otpad, Naličje svakog Lica i svakog Naličja. Ovim rečima ne ciljам na nesaznati ili nesaznatljivi ostatak, niti na ono što je nazvano transcendencijom. Podela na transcendenciju i imanenciju je veštačka konstrukcija, stvorena s ciljem da se omogući upravo ono prekrivanje o kojem ovde govorim.¹⁾ Tobožnja transcendencija — Haos, Ambis, Bezdan — neprestano nadire u tobožnju imanenciju — ono dato, poznato, prividno pripitomljeno. Bez tog neprestanog upadanja prosto ne bi bilo »imanencije«. Invazija koja se manifestuje kako pojavljivanjem novog nesvodivog, radikalne drugosti, bez čega bi ono što jeste bilo samo nerazlučeno Identično, odnosno Ništa — tako i razaranjem, poništavanjem, smrću. Smrt je smrt oblika, likova, suština — ne samo njihovih konkretnih nosilaca, inače bi ono što jeste i dalje bilo samo ponavljanje u beskrajnom produžavanju, ili u prostoj periodičnosti, večno vraćanje istog. Gotovo je nepotrebno isticati da ontološka destrukcija izaziva isto tako teško pitanje kao i ontološka kreacija. Na isti način i sa istom nužnošću, obe su uvek bile, u zbilji i s onu stranu reči, nepoznate nasleđenom mišljenju blagodareći ukidanju vremena, idealitetu kao bezvremenom očuvavanju, dijalektici kao kumulativnom prevazilaženju i integralnom ponovnom zadobijanju budućnosti u Apsolutu. I sa istom tom nužnošću, tradicionalna filozofija je uvek poricala mogućnost destrukcije onoga što *uistinu jeste*: uništivo i prolazno za nju su (počev od Parmenida i Platona) bila upravo imena za manjak bića, za ne-biće, obmanu, ili tačnije prosto dekomponovanje-rekomponovanje složenih celina iza kojih se uvek održava ono trajno ili bezvremeno, bilo u obliku krajnjih nepromenljivih sastojaka, bilo u obliku idealnih zakona.

Ideja transcendencije implicira ideju apsolutnog odeljivanja, što je uostalom suvišno reći: ab-solutno je potpuno odeljeno. Ali Haos nije odeljen. Svaka stvar ima nedosežno naličje, a ono nije nešto pasivno, što bi prosto odolevalo odstupajući pred našim naporima shvatanja i ovladavanja. Ono je večiti izvor, uvek preteča mena, poreklo koje nije prognano izvan vremena ili u jedan trenutak odvijanja vremena,

¹⁾ IIS, str. 445.

već je stalno prisutno u vremenu i pomoću vremena. Ono je bukvalno vremenitost — pod uslovom da se shvati da vreme o kojem je ovde reč nije ono vreme koje se meri časovnikom — već vreme koje je stvaranje/razaranje, vreme kao drugost/mena. Stvaranje je već razaranje — uništavanje onoga čija je prividna »potpunost« od tog trenutka razbijena. Vreme stvaranja je antipod vremena ponavljanja, koje, po definiciji, jedino dopušta »merenje«, naime preobraćanje u svoju suprotnost. Vreme nije samo prekoračenje bivstva preko svakog određenja koje bismo mu mogli izmisliti i pridenuiti. Vreme je prekoračenje bivstva izvan sebe samog, ono zbog čega je bivstvo uvek bitno bivstvovanje-ka.

Čovečanstvo je bez sumnje još na početku maglovito iskusilo taj Ambis; to je, bez sumnje, ono iskustvo koje označava i potvrđuje njegov izlazak iz puke animalnosti. »Čovek je nesvesno filozofska životinja, koja je sebi postavljala filozofska pitanja mnogo pre nastajanja filozofije kao eksplicitne refleksije; on je poetička životinja koja je u imaginarnom našla odgovor na ta pitanja.«⁵⁾ Rođenje, smrt, san, želja, slučaj, neograničeno umnožavanje bivstvujućih, identitet i drugost subjekata, ogromnost prostora, smena godišnjih doba i nepovratnost vremena: u jednom smislu imenovani, označeni, oduvek obuhvaćeni jezikom i u jeziku, u drugom smislu uvek i novi, drugi, s one strane. Kao ispoljavanje rađanja bića, čovečanstvo je na samom početku prekinulo prostu biološku regulaciju, koja je u svojoj pojavi i u našim očima »u sebi zatvorena«. Čovek je jedino živo biće sposobno da prekine informaciono/reprezentativno/kognitivnu zatvorenost i u kojoj jesu sva druga živa bića. U isto vreme, apsolutno odeljeni i apsolutno solidarni, izranjaju: psihička monada, bitno »luda«, nestvarna, večita tvorevina i izvor neprekidnog stvaranja, Ambis u nama samima, neodređeni i nepokorni reprezentativno/afektivno/intencionalni protok, sama psiha, radikalno nesposobna za život; — i društveno-istorijsko, večita tvorevina značenja i institucije i izvor neprestanog stvaranja, Ambis kao društveno imaginarno ili kao društvo koje ustanovljuje, poreklo stvaranja kao istorije, stvaranja/razaranja pojedinačnih značenja i institucija. Psihička monada ne bi mogla da preživi ni jedan jedini trenutak kada ne bi bila podvrgnuta prisilnoj i mučnoj socijalizaciji; društvenim proizvođenjem individue, institucija omogućuje život, kako ljudskom subjektu, tako i samoj sebi. A snaga psihičke monade koja nikada ne posustaje, pošto je jednom uhvaćena i zatvorena u društveno ustanovljeni i jezikom obrazovani prostor pred-

⁵⁾ MTR (=IIS), str. 206.

meta, ideja, normi koje sama nikada ne bi ume-
la da proizvede, daje svoj doprinos istorijskom
stvaranju.

Ljudski rod se konstituiše izbacujući na površinu pitanje značenja i u isti mah na njega odgovarajući. (Zapravo, mi iz odgovora iščitavamo pitanje.) Društvo postoji tako što uspostavlja jedan prostor predstava u kojem učestvuju svi pojedinci iskivajući magmu imaginarnih društvenih značenja koja svaki put biva ustanovljena. Imaginarnih u jakom i strogom smislu. Nijedan sistem funkcionalnih, instrumentalnih određenja koji se iscrpljuje u upućivanju na »stvarnost« i »racionalnost«, ne može biti samodovoljan. Ukoliko postavlja pitanje značenja, društvo nikada ne može da se zatvori »s ovu stranu« svoje »realne egzistencije«. Ne radi se o tome da će ono u toku jednog vremenskog perioda tražiti imaginarnu kompenzacije za nezadovoljavajuću »realnu egzistenciju« — kao što je mislio Marks, a ponekad i Frojd (postavlja se pitanje: da li je egzistencija krava potpuno zadovoljavajuća, i, ako nije, kakvu religiju one imaju?). Radi se o tome da je ova »realna egzistencija« nemoguća i nezamisliva, ako egzistencija jednog *društva*, bez postavljanja *ciljeva* individualnog i društvenog života, *normi* i *vrednosti* koje ga uređuju i usmeravaju, *identiteta* posmatranog društva, bez *zašto* i *čemu* njegove egzistencije, bez njegovog *mesta* u svetu, *prirode* ovog sveta — i da se ništa od svega ovoga ne da izvesti iz »realnosti« ili »racionalnosti«, niti »determinisati« operacijama skupova logike.⁶⁾

Ljudski rod ne može biti zatvoren u svoju »realnu« egzistenciju. To znači da on doživljava Ambis i da mu se Ambis nameće. Istovremeno, on je do dana današnjeg ostao nespособan da jednostavno prihvati to iskustvo. Može izgledati paradoksalno, ali kada se o tome razmisli, očigledno je: od samog početka i nadalje, religija odgovara nemoći ljudskih bića da prihvate ono što je pogrešno nazvano »transcendencijom«, to jest da prihvate Haos, i da ga prihvate *upravo kao* Haos, da se uspravno suoče sa Ambisom. Ono što bi se moglo nazvati potrebom za religijom odgovara čovekovom odbijanju da prizna apsolutnu drugost, granicu svih ustanovljenih značenja, nedokučivo naličje koje se obrazuje uz svako lice i za njim pristaje, smrt koja prebiva u svakom životu, besmisao koji okružuje svaki smisao i u njega prodire.

U svim poznatim društvima, i sve do trenutka kada je otpočelo raspadanje kapitalističkog društva, imaginarna društvena značenja bila su

⁶⁾ Cf. MTR i IIS, naročito 3, 5 i 8. poglavlje.

bitno »religijska«: ona su objedinjavala prepoznavanje i prekrivanje Ambisa. Prepoznavanje, utoliko što su priznavala iskustvo Naličja, Izbijanje, iznenadnu čudnovatost Poznatog, pobunu Pripitomljenog, izmicanje Datog. Prekrivanje, utoliko što iz Ambisa ona uvek donose jedan Privid, Lik, Sliku, u krajnjoj liniji jedno Slovo ili Reč, koji ga »re-prezentuju« kao njegove ustanovljene predstave: Sveto. Pomoću Svetog, Ambis biva prividno omeđen, dodeljeno mu je određeno mesto, i na taj način je prisutan u »immanentnom« društvenom životu.

Religija dobavlja ime onome što se ne može imenovati, predstavu onome što se ne može predstaviti, mesto onome što se ne može nigde smestiti. Ona ujedno ostvaruje i zadovoljava doživljaj Ambisa, s jedne strane, i s druge strane, odbijanje da se on prihvati, na taj način što ga prividno omeđuje, daje mu jedan ili više likova, naznačuje mesta na kojima on prebiva, trenutke na koje on polaže pravo, osobe koje ga otelovljuju, reči i tekstove koji ga otkrivaju. Ona je u pravom smislu reči pokazivanje/skrivanje Haosa. Ona sačinjava jednu *kompromisnu tvorevinu* koja u isti mah vodi računa o čovekovoј nemogućnosti da se zatvori u ovde-sada svoje »realne egzistencije«, i njegovoj nemogućnosti, gotovo jednakoј, da prihvati doživljaj Ambisa. Religijski kompromis sastoji se od pogrešnog prepoznavanja Ambisa preko njegove omeđene i kako-tako »imantizovane« re-prezentacije (Vertretung).

Ova obavezna re-prezentacija — »predočavanje (Ambisa) putem reprezentacije«, *Vorstellungrepräsentanz* Ambisa u »stvarnosti«, Naličja u društvenom Licu — sačinjava nužnu idolatriju religije. Svaka religija je idolatrija. Nijedna efektivna religija, istorijski ustanovljena i društveno funkcionalna, nema niti može imati posla sa Ambisom, sa onim što naziva »transcendencijom« (inače ga ne bi tako nazivala). Ambis, istovremeno zagonetka, granica, naličje, poreklo, smrt, izvor, prekoračenje onoga što *jeste* nad onim što *ono* jeste, uvek je ovde i uvek drugde, svuda i nigde, ne-mesto u kojem se sva mesta susreću. A svaka religija ga, na ovaj ili onaj način, fiktivno kondenzuje, postvaruje, ili personifikuje — što izlazi na isto, šalje ga u jedno (bilo koje) »drugde« i nanovo ga uvodi u ovaj svet u formi Svetog. Sveto je postvareni i institucionalizovani privid Ambisa: ono se nadaje kao zasebno i lokalizovano, »immanentno« prisustvo »transcendentnog«. »Mistično« odnošenje prema Ambisu, bilo da je »autentično« ili samo halucinatorna pojava, ovde je bez značaja: nikada nije bilo, niti će biti, mističke religije, odnosno religije mistika. Ako je istinska, mistika mora biti od-

vojena od društva. U svom društvenom delovanju religija pribavlja institucionalizovane privide Ambisa — ona to mora uvek činiti. »Životi mistika« i sami dejstvuju kao takvi prividi. Svaka religija je idolatrija — ili nije delotvorna društvena religija. U religiji, same reči — svete reči, funkcionišu kao idoli (i ne mogu drukčije funkcionisati).

Kao kompromisna tvorevina, religija je lažno prepoznavanje, pokazivanje/skrivanje Ambisa. Ona pribavlja odlučne, uobličene, postvarene »odgovore« na pitanja u kojima se artikuliše i iskiva pitanje značenja. Među tim pitanjima uvek se nalazi pitanje o poreklu, o temelju, o uzroku, o cilju, koje se upućuje koliko samom društvu, toliko i njegovoj instituciji. To isto prepoznavanje/prikrivanje Ambisa, koje religija vrši u pogledu svih stvari, ostvaruje ona — to jest, ostvaruje društvo posredstvom svoje religije — u pogledu bivstva samog društva. Pripisujući instituciji kao bivstvu društva izvan-društveno poreklo, religija i tu ostvaruje kompromis. Ona priznaje da se društvo nikada ne svodi na *ono što* ono jeste, da se ne iscrpljuje u svojoj »realnoj«, »empirijskoj« egzistenciji, da, na primer, ni funkcionisanje ustanovljenog društva nikada ne može položiti račune o svom ustanovljenju, jer ga pretpostavlja; niti ijedan imanentni, određeni »unutar-svetski« (dakle, »unutar-društveni«, u smislu ustanovljenog društva) »uzrok«, »razlog«, »činilac« može objasniti, a još manje utemeljiti *zašto* i *čemu* institucije društva uopšte i njenog svagda specifičnog tako-bivstvovanja. Ali, u isti mah, ona prekriva Ambis, Haos, Bezdani, koji je samo društvo za sebe samo, ona skriva njegovo samo-stvaranje, nemotivisani izvor i poreklo njegovog ustanovljenja. Ona ništi radikalno imaginarno i na njegovo mesto stavlja jednu pojedinačnu imaginarnu tvorevinu. Ona zastire zagonetku zahteva za značenjem — koju društvo rađa i koja rađa društvo — namećući samom društvu jedno značenje koje bi mu i inače pripalo.

Kakvo je poreklo, uzrok, temelj institucije (to jest, društva)? Šta je njegovo *zašto*, njegov *raison d'être*? Na ovo pitanje religija oduvek odgovara da institucija društva ima isto »poreklo« kao i sve druge stvari, da ima istu postojanost i isti temelj kao i čitav svet i stvari koje ga ispunjavaju, i da joj je svrha saglasna s njihovom. Na taj način, ona koristi jedan izlaz ili prozor s ove strane, priznajući da se društvo, kao ni ma koja druga stvar, ne iscrpljuje u *onome što* ono jeste. I u isto vreme, ona zatvara pitanje, pripisujući društvu i tako-bivstvovanju društva strogo određeni uzrok i *raison d'être*. Kamen temeljac institucije dru-

štva, nosilac krajnjih značenja i jemac svih drugih, religija mora na neki način da osveti i svoje *sopstveno* poreklo i poreklo institucije društva čije je ona jezgro.

Međutim, baš kao što ni individua uglavnom ne može da prepozna Ambis u sebi samoj, ni društvo ne može — nije moglo do sada — da sebe prepozna kao matricu i kao Ambis. Društvena institucija uvek pripisuje individui poreklo ili uzrok i jedno *zašto*, svrhu ili određenje. Ona joj pripisuje kao poreklo određenu genealogiju, porodicu, društvenu sredinu, da bi joj omogućila da *prekrije* i *previđi bezdano* jezgro u sebi samoj, da zaboravi da se ne može svesti ni na kakvo poreklo, da je uvek i nešto drugo od onoga što je, »posledica koja nadmašuje svoje uzroke, uzrok koji se ne iscrpljuje u svojim posledicama«⁷⁾, da društvena proizvodnja pomoću koje ona nastaje kao individua nikada ne bi mogla da svede ono što će ona tek biti na ono što je već bila. Ona joj pripisuje jedno *zašto* — jednu ulogu, cilj, društveno i kosmičko određenje — da bi je navela da zaboravi da njenoj egzistenciji nedostaju *zašto* i svrha. To pripisivanje porekla i cilja *izvan* nje, otkidanje od sveta psihičke monade (koja je, za sebe, poreklo i cilj same sebe), pretvara individuu u nešto društveno određeno, omogućuje joj da funkcioniše kao društvena individua koja je primorana na reprodukciju, u principu neograničenu, iste društvene forme koja je od nje napravila *ono što ona jeste*.

Izvor, poreklo, temelj društva je samo društvo kao ustanovljujuće društvo. A do dana današnjeg to nije moglo da bude priznato. Društvo nije moglo da prepozna u sebi svoje vlastito poreklo, da sazna sebe kao izvorište pitanja značenja, neobrazloženih odgovora na to pitanje, koji su otelovljeni i instrumentalizovani njegovom institucijom, da se sagleda kao stvaranje, poreklo vlastite institucije, uvek prisutna mogućnost njene promene; da se prepozna kao nešto što je uvek više i drugo od *onoga što* ono jeste. Prepoznavanje, koje je nesumnjivo, izuzetno teško. Karakteristično je da je filozofska misao od samog početka umela, manje ili više, da prepozna tvoračko/razaralački Haos psihe, Ambis u pojedinačnom subjektu, makar pod neodgovarajućim ili pogrešnim nazivima, ali da do sada ništa slično nije moglo biti mišljeno u društveno-istorijskom domenu, gde je nasleđeno mišljenje uvek posmatralo menjanje, ustanovljavanje i samu egzistenciju kao delovanje, odnosno posledicu, spoljašnjih činilaca na društvo.

⁷⁾ »*Epilégomènes à une théorie de l'âme*«, *L'Inconscient*, broj 8, 1968; sada i u *Les carrefours du labyrinthe*, Le Seuil, 1978, str. 43.

To uporno skrivanje, neprestano poricanje, navodi nas na jedno pitanje; elemente odgovora pokušao sam da pružim na drugom mestu.⁸⁾ U suštini, radi se o tome da samo-skrivanje društva, njegov zaborav sopstvenog bića kao nečeg stvorenog i stvaralačkog, omogućuje društvu da postavi svoje ustanovljenje kao nešto izvan svog domašaja, što izmiče njegovom vlastitom delovanju. Tako reći: ono mu omogućuje da se zasnjuje kao *heteronomno* društvo, u procepu (koji je samo ustanovilo) između društva koje ustanovljuje i ustanovljenog društva, u prikrivanju činjenice da je ustanovljavanje društva samo-ustanovljavanje, odnosno samo-stvaranje. Ovde se svakako javlja jedno novo pitanje: zbog čega se društvo ustanovljuje kao heteronomno? Znamo da je bilo autora koji su tvrdili da je društvena heteronomija suštinska ili strukturna. Politička smernost kakvu nam oni preporučuju slabo prikriva metafizičku oholost odgovora — kao da je već poznato sve bitno o suštini društva — koji jedva da predstavlja (spornu) empirijsku konstataciju preobučenu u ontološku tautologiju.

U tom tradicionalnom okviru, ovo pitanje ne samo da nema odgovora — ono se čak ne može ni misliti. Društvo *sebe stvara* — i *stvara se* kao heteronomno društvo. Ove činjenice ne dopuštaju *objašnjavanje*. Na kojem bi mestu trebalo da stoji onaj ko objašnjava i na koji način bi se moglo odrediti to naročito mesto u Ambisu? Svakako, možemo delimično rasvetliti ovo pitanje tvrdnjom (kako sam na drugom mestu pokazao⁹⁾ da je gotovo nužan uslov postojanja institucije — *takve kakva je stvorena, kakvu smo do sada poznavali* — to da ona afirmiše sopstvenu nepromenljivost kako bi se učvrstila, da sebi pridaje poreklo izvan društva, iako je proizvod stvaralačke delatnosti društva, težeći da na taj način izmakne promeni. Ali samo iz nepažnje možemo zaboraviti da se, govoreći to, krećemo po krugu već dovršene tvorevine, da samo ekspliciramo solidarnost njenih tačaka. Postavljajući svoju instituciju kao nešto što mu je nametnuto spolja, društvo prekriva Haos, odnosno sklapa s njim kompromis, brani se od Ambisa koji je ono samo u sebi samom. To sigurno nije jedini način da se živi nad Ambisom. I tek iz nepažnje mogli bismo da previdimo da samo to pitanje pobija ideju suštinske ili strukturne heteronomije, jer je ono moguće jedino kao stvarno razbijanje — makar samo delimično — te heteronomije.

Ne možemo da »objasnimo« heteronomiju društva, niti zbog čega je religija uvek bila sre-

⁸⁾ IIS, str. 293—296.

⁹⁾ IIS, str. 293—296 i 496—498.

dišnji element društva. Osvetlili smo, međutim, neke aspekte ove kapitalne činjenice: svaka heteronomna institucija društva bila je bitno religijska. Drugim rečima: *zagonetka heteronomnog društva i zagonetka religije su dobrim delom jedna ista zagonetka.*¹⁹⁾

Posle ovoga, nepotrebno je dodati da ideja prema kojoj religija pripada »ideologiji«, »nagrada« ili je »obrnuti odraz« »realnog sveta« ne zaslužuje čak ni da bude ismejana. »Realni svet« uvek biva definisan i ustrojen magmom imaginarnih društvenih značenja, povezanih s pitanjima na koja nikada neće moći da bude dat nikakav »realan« ili »racionalan« odgovor. Odgovor, baš kao i implicitno postavljanje pitanja, uvek daje skup institucionalizovanih verovanja koji nazivamo religijom. I uz to, obavezno stavljajući poreklo institucije i svoje vlastite poreklo na isto mesto: izvan društva, religija je uvek bila središnji izraz, pokretač i jamac heteronomije društva.

Autonomija društva očigledno pretpostavlja izričito priznavanje činjenice da je ustanovljavanje društva samo-ustanovljavanje. Biti autonoman, bukvalno i bitno, znači: postavljati sebi svoj sopstveni zakon. Iskazano i priznato samo-ustanovljavanje: priznanje društva da je ono samo vlastiti izvor i poreklo, mirenje s tim da ne postoji nikakva izvandruštvena Norma ili Zakon nametnut društvu spolja; i otud stalna otvorenost bezdanog pitanja: šta bi moglo da bude *mera* društva kad već ne postoji nikakva izvandruštvena *pramera*, šta bi moglo i trebalo da bude zakon, ako ne postoji spoljašnja norma koja bi služila kao član poređenja, kakav bi mogao biti život nad Ambisom kada se jednom shvati da je besmisleno pripisivati mu jasno određen lik, pa bila to Ideja, Vrednost ili jednom za svagda utvrđeni Smisao?

Pitanje autonomnog društva je još i ovo: do kada će ljudski rod osećati potrebu da od sebe skriva Ambis sveta, i svoj sopstveni Ambis, iza ustanovljenih idola? Odgovor, ako ga ima, mogao bi biti dat jedino u isti mah i na kolektivnom i na individualnom planu. I na jednom i na drugom planu, on pretpostavlja radikalnu promenu odnošenja prema značenju. Mogu biti autonoman jedino ako sam poreklo onoga što ću biti (arché ton esomenôn, kaže Aristotel) i ako upoznam sebe kao takvog. Ono što ću biti, ono što ću učiniti (shvaćeno netrivialno) ne odnosi se na to prema kojem od dva plasta sena na istoj udaljenosti ću se radije uputiti; već na

¹⁹⁾ Vidi takođe značajan tekst: Marcel Gauchet, »La dette du sens et les racines de l'Etat«, u *Libre* broj 2, Payot, Pariz 1977, str. 5-43.

smisao onoga što ću činiti, smisao mog delovanja, mog života. Smisao koji nije ni kontingentan ni nužan, koji je s onu stranu ili drugde; nužan bi mogao biti jedino u apsolutnom solipsizmu, a kontingentan jedino ako bih uspeo da se postavim potpuno izvan sebe samog.

Ova analogija — i ne samo analogija — važi i za društvo. Autonomno društvo je poreklo značenja koja stvara — svoje institucije, i zna sebe kao takvo. Autonomno društvo je društvo koje iskazuje svoje samo-ustanovljavanje. Da tako kažemo: ono zna da značenja pomoću kojih i u kojima živi i postoji kao društvo jesu njegovo delo, da nisu ni kontingentna ni nužna. I dodajmo još da je ideja, prema kojoj su društvena značenja, u svom na taj način definisanom bivstvu, išla, istorijski, ukorak sa ekvivalentom društveno-istorijskog solipsizma: pravo Otkrovenje je ono koje smo mi primili, naše društvo je jedino istinsko društvo ili društvo *par excellence*, druga društva su nešto neodređeno, nešto manje, nešto što tek iščekuje bivstvovanje — objavljenje. Isto tako, izgleda jasno da ideja prema kojoj su društvena značenja *prosto* kontingentna leži u osnovi progresivnog raspadanja društvenog tkiva u savremenom svetu.

Avgust 1978 — maj 1980.

(Prevela s francuskog SLAVICA MILETIĆ)